

УДК 343.97:343.77

СОЦІАЛЬНО-РОЛЬОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ ЕКОЛОГІЧНІ ЗЛОЧИНИ

Ю. А. Турлова, кандидат юридичних наук, старший радник юстиції, головний науковий співробітник відділу науково-методичного забезпечення прокурорської діяльності поза сферою кримінальної юстиції Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України, докторант відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Постановка проблеми. Питання, що стосуються соціально-рольових характеристик особи злочинця, у науковій літературі розглядаються при дослідженні одного з основних елементів кримінології – особи злочинця, актуальність якого зумовлена тим, що в ньому переплітаються такі важливі кримінологічні проблеми, як природа злочинності та шляхи її запобігання.

Варто зауважити, що особливостями кримінологічного вчення про особу злочинця як складового елементу предмета кримінології визнаються гранична складність його природи і безпосередній вплив на інші елементи предмета кримінологічної науки, зокрема стан злочинності та її детермінанти. Тому цілком обґрунтованим є висловлене в науковій літературі твердження, що, з одного боку, детермінанти злочинності пов'язані з об'єктивними соціальними явищами, які негативно впливають на моральне формування людей і виявляються в індивідуалістичних, антисуспільних поглядах,

звичках, позиціях, що лежать в основі злочинної поведінки, а з другого – з обставинами, що сприяють реалізації прояву подібних поглядів, звичок і позицій у конкретному злочині. Здавалось, зазначені явища та обставини незалежні від людини, яка вчинила злочин, і є зовнішніми щодо неї, але свого криміногенного значення вони набувають, формуючи особу злочинця, і таким чином трансформуючись у внутрішні детермінанти злочину [1, с. 114].

Усе зазначене вище стосується й окремих видів злочинності, у тому числі й екологічної злочинності, запобігання якій неможливе без з'ясування специфіки особи, що вчиняє злочини цієї категорії, адже система особистісних характеристик злочинців має важливе значення для аналізу причин злочинної поведінки, а отже, і для запобігання таким злочинам.

Для кримінологічної характеристики екологічного злочинця має значення вивчення його ролі та статусу в суспільстві, адже сутність особистості розкривається через призму тієї ролі, яку вона відіграє в суспільному житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що окремим питанням, які стосуються кримінологічної характеристики особи, котра вчиняє екологічні злочини, приділялась увага в дослідженнях екологічної злочинності взагалі та її окремих видів такими науковцями, як С. Б. Гавриш, О. Л. Дубовик, Е. М. Жевлаков, Н. Г. Іванова, Т. В. Корнякова, О. В. Мельник, Г. С. Поліщук, В. М. Раднаєв та ін. Водночас, незважаючи на вагоме наукове та практичне значення досліджень зазначених авторів, багато питань у цій сфері залишаються ще недостатньо висвітленими.

Метою статті є дослідження, що ґрунтується на загальнотеоретичних знаннях про особу злочинця та емпіричному матеріалі, особи, яка вчиняє екологічні злочини, та надання її соціально-рольової характеристики.

Виклад основного матеріалу. Дослідження осіб, які вчиняють екологічні злочини, передбачає аналіз структуроутворюючих елементів характеристик цих осіб. У кримінологічній науці запропоновано багато варіантів щодо розуміння структури особи злочинця та визначення її складових. Найбільш поширеним є уявлення про структуру особи злочинця, що включає сукупність таких елементів,

як: її соціально-демографічні ознаки, моральні властивості та психологічні особливості, її соціальний статус і соціальні зв'язки, кримінально-правові ознаки [1, с. 120].

А. П. Закалюком була запропонована структура особи злочинця, що складається з дев'яти блоків (груп) ознак, у тому числі:

– три відображають соціальну характеристику особи злочинця (його особистість): ознаки формування, соціалізації особи; ознаки соціального статусу та соціальних ролей; безпосередні ознаки спрямованості особистості;

– п'ять – біосоціальні, що включають: демографічні ознаки, які мають соціальне і психологічне значення; психофізіологічні особливості, у тому числі генетичного походження; показники фізичного стану здоров'я; показники психічного стану здоров'я; індивідуальні психологічні риси;

– окремих блоку (дев'ятий) містить ознаки, пов'язані з вчиненням злочину особою. Переважно це кримінально-правові ознаки самого злочину [2, с. 257–258].

А. Ф. Зелінський досліджував особу злочинця здебільшого з психологічних позицій без урахування соціально-демографічних і кримінально-правових ознак [3, с. 54–55]. Ю. М. Антонян у структурі особи виділяє шість блоків, три з яких містять види особистісних елементів без зазначення їх походження, один – це навички, уміння, знання (тобто результати соціалізації та іншого індивідуального розвитку), два – групують ознаки та властивості біосоціального характеру [4, с. 84–89].

Різноманітні варіанти згрупування кримінологічних ознак особи злочинця можна наводити й надалі, але очевидно є наявність у будь-якій структурній моделі групи ознак, що відображають соціально-рольову характеристику особи злочинця.

У науковій літературі зауважують, що соціально-рольові характеристики розкривають функції індивіда, обумовлені його становищем у системі існуючих суспільних відносин, належністю до певної соціальної групи, взаємодією з іншими людьми та організаціями в різних сферах громадського життя (робітник чи службовець, рядовий виконавець чи керівник, неодружений чи глава сім'ї, працездатний чи непрацездатний, безробітний тощо). Ці дані показують

місце і значимість особи в суспільстві, яким ролям вона віддає перевагу, а які ігнорує, розкривають її соціальну чи антисоціальну орієнтацію [1, с. 121].

Соціально-рольові характеристики, особливості поведінки особистості в групі та в більш широких соціальних спільнотах виражають поняття «статус», «позиція», «роль», «ранг» та ін.

Статус відображає місце індивіда в системі міжособистісних відносин у групі, суспільстві, його права, обов'язки і привілеї. Роль розглядається психологами як динамічний аспект статусу, як реалізація зв'язків, заданих позиціями особистості в суспільстві.

Існує кілька підходів до визначення соціальних ролей. Перший підхід розкриває нормативне розуміння соціальної ролі, тобто соціальна роль розкривається через поведінку людини, яка залежить від позицій, що їх вона займає в суспільстві. Сама соціальна позиція – це сукупність зв'язків у соціальних відносинах, а роль – це зміст вимог, що ставляться до особи, яка займає цю позицію. Роль визначається як вільна поведінка людини, зумовлена її індивідуальними особливостями. Інший підхід характеризує роль як зміст очікувань інших людей і соціальних груп щодо поведінки людини. У науковій літературі роль визначається як продукт взаємодії соціальних факторів і внутрішнього світу людини [5, с. 433–434].

Розглядаючи механізм учинення злочину, треба зазначити, що вищеокреслені рольові очікування часто детермінують поведінку особи. Нерідко мають місце ситуації, коли вони суперечать бажанням і очікуванням особи. Важливим є питання, чи виправдовує особа соціальні очікування, чи відповідає її поведінка конкретній ролі, чи виконує вона свої рольові обов'язки? Саме цими факторами зумовлюються поведінка особи, прояв її індивідуальних особливостей. У разі невідповідності соціальних і особистісних очікувань наявність гострих рольових протиріч часто мають наслідком психологічний конфлікт, що може стати причиною злочинної поведінки.

Аналіз статистичних відомостей дозволяє дослідити деякі ознаки злочинців, що належать до соціально-рольової характеристики, зокрема їх зайнятості.

Виходячи із сутності та правової регламентації відповідальності за вчинення екологічних злочинів, дослідження зазначених ознак

осіб, які вчиняють злочини цієї категорії, проводилось за матеріалами кримінальних справ, що знаходились у провадженні органів досудового слідства або були розглянуті судами за статтями розд. VIII Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Злочини проти довкілля», офіційними статистичними відомостями та іншими джерелами кримінологічної інформації.

Треба зауважити, що особливості статистичного обліку осіб, які вчинили злочини, не дають можливості проаналізувати диференційовано окремі категорії екологічних злочинів, адже в статистичній звітності (Форма №2 Генеральної прокуратури України «Звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення» [6]) наведені лише узагальнені відомості за категорією «Правопорушення проти довкілля (розд. VIII КК України)». Відомості ж щодо інших екологічних злочинів, які знаходяться за межами розд. VIII Особливої частини КК України, також наведені не за всіма відповідними статтями КК України. Тому вважаємо, що хоча деякі склади злочинів формально й охоплюються поняттям екологічної злочинності, проте через вкрай незначну поширеність у правозастосовній практиці є статистично незначущими (близько 1%), а отже, такими, що суттєво не впливають на узагальнюючі характеристики осіб, які вчинили екологічні злочини, у зв'язку із чим до уваги братись не будуть.

У зведеному вигляді відомості щодо кримінологічних та інших ознак осіб цієї категорії містять такі офіційні статистичні відомості, як Форма №2 Міністерства внутрішніх справ України «Звіт про осіб, які вчинили злочини», а з 20 листопада 2012 р. (у зв'язку з тим, що розпорядником статистики є Генеральна прокуратура України) – Форма №2 Генеральної прокуратури України «Звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення», а також Форма статистичної звітності Державної судової адміністрації України №7 «Звіт про склад засуджених» [7].

Зазначені відомості певною мірою відрізняються в показниках, що характеризують особу злочинця, адже в одному випадку статистичні дані стосуються осіб, які вчинили злочини, а в другому – засуджених осіб. Різниця полягає в правовому статусі таких осіб, адже відомості про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, містяться у відповідному звіті у випадках звернення до суду з обвинувальним актом, з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, з клопотанням про застосування при-

мусових заходів медичного або виховного характеру, а також закриття кримінального провадження, коли помер підозрюваний, обвинувачений (крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого). У Формі №7 йдеться про осіб, обвинувальні вирокі щодо яких набрали законної сили у звітному періоді.

Для аналізу нами було обрано період з 2009 по 2016 р. Розподіл виявлених осіб, що вчинили екологічні злочини, за видом зайнятості протягом зазначеного періоду наочно відображає зміни, що відбувались у структурі зайнятості населення країни і, зокрема, досліджуваної категорії осіб.

Найбільшу групу екологічних злочинців за видом зайнятості склали працездатні особи, які не працюють і не навчаються. У середньому протягом аналізованого періоду їх частка становила 62,2%. Привертають увагу зміни зазначеного показника: починаючи з 2009 р. питома вага зазначеної категорії осіб стабільно зменшується до мінімального значення у 2013 р. (55,0%), а далі так само стабільно збільшується до максимального значення у 2016 р. (71,9%).

Другою за розміром категорією є безробітні. Середнє значення даної категорії становить 16,2%. Характер змін зазначеного показника є протилежним попередньому: з 2009 р. частка безробітних збільшується до максимального значення у 2012 р. (20,4%), а в подальшому – стабільно знижується до мінімального значення у 2016 р. (11,1%).

Треба зазначити, що окреслені структурні зміни ознак зайнятості не є специфічними щодо осіб, які вчинили екологічні злочини. Аналогічні тенденції притаманні й загальній злочинності, про що зазначається в науковій літературі [8, с. 267].

Зауважимо, що межі між зазначеними категоріями є досить рухомими, адже в статистичних відомостях під категорією «безробітні» мають на увазі зареєстрованих безробітних, тобто громадян працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів, зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до відповідної роботи [9, с. 340].

Отже, досить часто різниця у виді зайнятості працездатних осіб, які не працюють і не навчаються, та безробітних полягає тільки в наявності або відсутності формально закріпленого в службі зай-

нятості статусу безробітного. Зазначене підтверджують вищенаведений характер змін показників цих категорій, а також їх сумарні показники. Разом частка двох зазначених категорій становила в середньому протягом аналізованого періоду 79,0%.

Графічно зазначені показники відображає наведена діаграма (рис. 1):

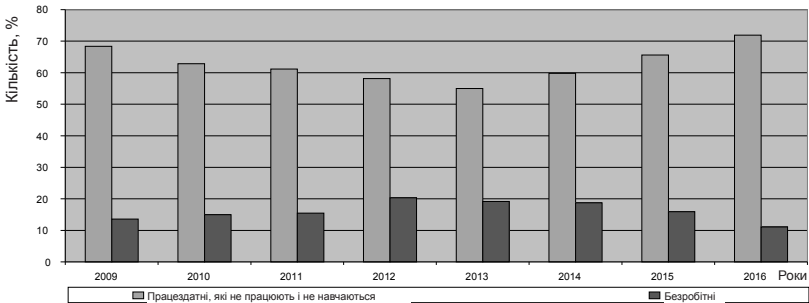

Рис. 1. Частки працевдатних осіб, які не працюють і не навчаються, та безробітних осіб, що вчинили екологічні злочини, протягом 2009–2016 рр. в Україні

Інші категорії населення в статистичних відомостях, що відображають кількість осіб, які вчинили екологічні злочини («Звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення»), практично відсутні. Так, частка учнів та студентів навчальних закладів є незначною – у середньому 0,9%. На відміну від екологічних злочинів, для загальної злочинності цей показник значно більший та коливається в межах 3–5% [8, с. 268].

Показники, що відображають вчинення екологічних злочинів такими категоріями населення, як депутати, державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування, працівники правоохоронних органів і військовослужбовці, характеризуються одиничними випадками виявлення.

Більш деталізованою в цьому відношенні є судова статистика. Так, відповідно до відомостей у Формі статистичної звітності Державної судової адміністрації України № 7 «Звіт про склад засудже-

них» середні значення протягом 2009–2016 рр. серед засуджених за екологічні злочини характеризувались такими показниками: робітники – 8,3%; службовці (крім державних) та приватні підприємці – по 1,6%; працівники господарських товариств – 1,2%; пенсіонери, у тому числі інваліди, – 5,0%; учні шкіл, ліцеїв, коледжів, гімназій – 0,4%; студенти навчальних закладів – 0,6%.

Питома вага працездатних осіб, які не працюють і не навчаються, та безробітних осіб, що вчинили екологічні злочини, щодо виявлених і засуджених осіб дещо відрізняється. Так, щодо засуджених частка працездатних осіб, які не працюють і не навчаються, становить у середньому 72,8%, що суттєво більше за аналогічні показники виявлених осіб. Частка безробітних засуджених, навпаки, є меншою порівняно з виявленими особами – 6,0%. Водночас сумарний показник засуджених працездатних осіб, які не працюють і не навчаються, та безробітних майже є практично тотожним аналогічному показникові щодо виявлених осіб – 78,8%.

Структуру засуджених осіб, що вчинили екологічні злочини, за видами зайнятості ілюструє діаграма на рис. 2.

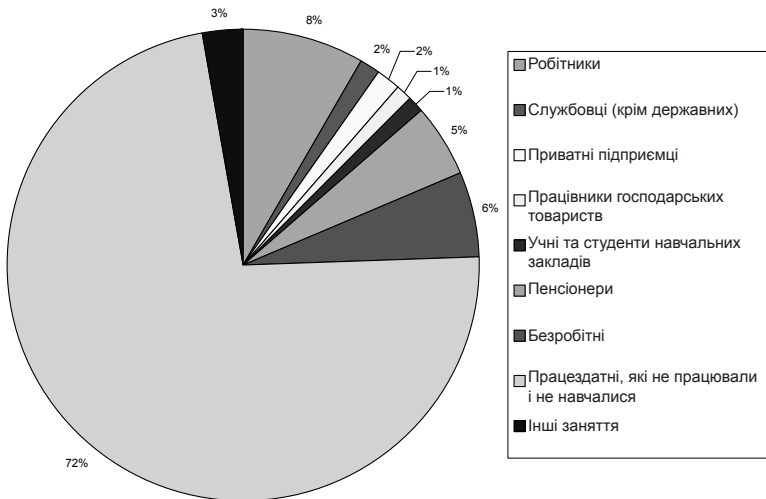

Рис. 2. Структура засуджених осіб, що вчинили екологічні злочини, за видами зайнятості у 2009–2016 рр. в Україні

Результати проведеного аналізу переконливо засвідчують значимість трудової дезадаптації як детермінуючого чинника екологічних злочинів.

Переважаю більшість (79,0%) серед осіб, які вчиняли екологічні злочини (йдеться щодо виявлених і засуджених), становлять працездатні особи, які не працюють і не навчаються, та безробітні. Як зазначалось авторкою в попередніх публікаціях, це «виключені» особи, тобто такі, що змушені існувати на узбіччі життя без включення в активні трудові, соціальні, політичні, культурні процеси [9, с. 159].

Структуризація сучасного суспільства за критерієм «включеність/виключеність» (inclusive/exclusive, за Я. І. Гілінським) є одним із його системоутворюючих чинників. Виключення відбувається поступово, шляхом накопичення труднощів, розриву соціальних зв'язків, дискваліфікації, кризи ідентичності. Більшість «виключених» – без освіти, без професії, без роботи, без легальних доходів, але оточені «гламуром», іномарками, ресторанами, бутиками. Безнадія існування більшості з них не може не викликати відповідну реакцію [10, с. 230].

Можна обґрунтовано стверджувати, що криміногенність таких осіб пов'язана з їх пошуками свого місця і ролі в суспільному житті. Унаслідок безробіття, міграції, зубожіння виникла ситуація, яка не дозволяє багатьом людям обирати і виконувати бажану суспільну роль. Вчинення екологічних злочинів зазначеними соціальними категоріями пояснюється невідповідністю між реально виконуваною і бажаною соціальними ролями. Отже, рольовий статус особи значною мірою зумовлює характер вчиненого нею злочину.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що соціально-рольова характеристика осіб, які вчиняють екологічні злочини, має важливе кримінологічне значення, оскільки сприяє повноті висвітлення досліджуваної проблеми. Аналіз узагальнюючих ознак осіб, які вчиняють екологічні злочини, дозволяє встановити специфічні характеристики злочинців цієї категорії порівняно з типовими характеристиками всього населення, що сприятиме розробленню заходів запобігання.

Перелік літератури

1. Курс кримінології: підручник: у 2 кн. / О. М. Джу́жа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1: Загальна частина. 2001. 352 с.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
3. Зелинский А. Ф. Криминология: учеб. пособие. Харьков, 2000. 240 с.
4. Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции. М.: Логос, 2004. 448 с.
5. Криминология: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, ИНФРА-М, 2010. 1008 с.
6. Форма №2 (місячна): затв. наказом ГПУ від 23 жовт. 2012 р. №101 за погодженням з Держстатом України. *Судова влада України*. URL: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/lkflghkjlh/ (дата звернення: 01.03.2017).
7. Кулик О. Г., Наумова І. В., Бова А. А. Злочинність в Україні: фактори, тенденції, протидія (2002–2014 рр.): монографія. Київ: ДНДІ МВС України, 2015. 362 с.
8. Статистичний щорічник України за 2012 рік / за ред. О. Г. Осауленка. Київ: Держ. служба статистики України, 2013. 552 с.
9. Турлова Ю. А. Типологія осіб, які вчиняють екологічні злочини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 5/2. С. 156–162.
10. Гилинский Я. И. Социальное насилие: теория и российская реальность. *Рос. криминол. взгляд*. 2008. № 2. С. 224–235.

Транслітерація переліку літератури

1. Kurs kryminolohii: pidruch.: u 2 kn. / [Dzhuzha O. M., Mykhajlenko P. P., Kulyk O. H. ta in.]; za zah. red. O. M. Dzhuzhi. – K.: Yurinkom Inter, 2001. – Kn. 1: Zahalna chastyna, 2001, 352 p. [in Ukrainian].
2. Zakaliuk A. P. Kurs suchasnoi ukrainskoi kryminolohii: teoriia i praktyka: u 3 kn. / A. P. Zakaliuk – K.: Vyd. Dim «In Yure», 2007. – Kn. 1: Teoretychni zasady ta istoriia ukrainskoi kryminolohichnoi nauky. – 424 p. [in Ukrainian].
3. Zelynskyj A. F. Krymynolohyia: uchebnoe posobye / A. F. Zelynskyj. – Kharkov, 2000, 240p. [in Ukrainian].
4. Antonjan Ju. M. Kriminologija. Izbrannye lekicii / Ju. M. Antonjan. – M.: «Logos», 2004, 448 p. [in Russian].

5. Kriminologija: uchebnik / [Tekst] pod.obshh. red. A. I. Dolgovoij. – 4-e izd., pererab. i dop. – M.: Norma, INFRA-M, 2010, 1008 p. [in Russian].
6. Forma №2 (misiachna). Zatverdzhena nakazom HPU vid 23 zhovtnia 2012 p., no. 101 za pohodzhenniam z Derzhstatom Ukrainy. Cudova vlada Ukrainy // [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://court.gov.ua/sudova_statystyka/lkflghkjlh/. [in Ukrainian].
7. Zlochynnist' v Ukraini: faktory, tendentsii, protydia (2002–2014 rr.): monohrafiia / O. H. Kulyk, I. V. Naumova, A. A Bova, Derzh. nauk.-doslid. in-t MVS Ukrainy. – Kyiv: DNDI MVS Ukrainy, 2015, 362 p. [in Ukrainian].
8. Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2012 rik; za redaktsiieiu O. H. Osaulenka. – K.: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 2013, 552 p. [in Ukrainian].
9. Turlova Yu. A. Typolohiia osib, iaki vchyniaut ekolohichni zlochyny / Yu. A. Turlova // Zhurnal «Visegrad Journal on Human Rights». – 2016, no. 5/2, pp. 156–162. [in Ukrainian].
10. Gilinskij Ja. I. Socialnoe nasilie: teoriia i rossijskaja realnost' / Ja. I. Gilinskij. – Rossijskij kriminologicheskij vzgljad. – 2008, no. 2, pp. 224–235. [in Russian].

Турлова Ю. А. Соціально-рольова характеристика осіб, які вчиняють екологічні злочини

У статті надано соціально-рольову характеристику особи, яка вчиняє екологічні злочини, на основі дослідження офіційної статистичної звітності та інших джерел кримінологічної інформації. Проведений аналіз дозволив установити специфічні характеристики злочинців цієї категорії, а саме розподіл екологічних злочинців за видами зайнятості. Зроблено висновок щодо значущості трудової дезадаптації як детермінуючого чинника екологічних злочинів.

Ключові слова: *особа злочинця, екологічні злочини, соціально-рольова характеристика, освіта, зайнятість.*

Турлова Ю. А. Социально-ролевая характеристика лиц, совершающих экологические преступления

В статье представлена социально-ролевая характеристика лица, совершающего экологические преступления, на основе исследования официальной статистической отчетности и других источников криминологической информации. Проведенный анализ позволил установить специфические характеристики преступников данной категории, а именно распределение экологических преступников по видам занятости. Сделан вывод о значимости трудовой дезадаптации как детерминирующего фактора экологических преступлений.

Ключевые слова: *личность преступника, экологические преступления, социально-ролевая характеристика, образование, занятость.*

Турлова Yu. A. Social and role-specific characterization of individuals committing environmental crimes

Based on the study of official statistical reports and other criminological data sources, the article offers social and role-specific characterization of an individual who commits environmental crimes. Having made a respective analysis, the author established the specific characteristics of offenders in this category, in particular; classification of environmental offenders by the type of employment. The conclusion is achieved that labor desadaptation is significant as a determining factor of environmental crimes.

Key words: *personality of a criminal, environmental crimes, social and role-specific characterization, education, employment.*

Рекомендовано до опублікування на засіданні відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (протокол № 2 від 12.05.2017 р.).